

Aynur HÜSEYNOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

e-mail: aynur-huseynova-1977@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2023.2.71>

A.ZAXAROVUN NAŞİRİ OLDUĞU AZƏRBAYCAN NAĞILLARI

Xülasə

Azərbaycanın ədəbi-mədəni inkişafında mühüm rol oynayan SMOMPK məcmuəsinin nəşri Azərbaycanda folklorşünaslığın inkişafına böyük təkan oldu. Azərbaycan folklor nümunələrinin toplanmasında böyük əməyi olan rus ziyalılarından biri də müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olan A.Zaxarov idi. 46 buraxılışının 25-də Azərbaycan folklor nümunələrinin yer aldığı SMOMPK məcmuəsinin toplama materialları arasında nağıllar üstünlük təşkil edirdi.

A.Zaxarovun topladığı Azərbaycan nağılları SMOMPK məcmuəsinin 1888-ci il VI buraxılış, 1890-cı il IX buraxılışında nəşr olunmuşdur.

A.Zaxarovun nəşri olduğu nağıllar süjet xətti, obraz müxtəlifliyi və zənginliyi ilə seçilir. A.Zaxarov rus dilinə tərcümə etdiyi bu nağıllarda milli koloriti, milli mənsubluğu, Azərbaycan dilinə xas bədii təsvir vasitələrini qoruyub saxlamağa çalışmışdır.

***Açar sözlər:** SMOMPK məcmuəsi, folklor, nağıl, süjet, obraz*

Aynur HUSEYNOVA

AZERBAIJANI TALES PUBLISHED BY A.ZAKHAROV

Summary

The publication of the SMOMPK collection, which played an important role in the literary and cultural development of Azerbaijan, was a great impetus to the development of folklore-study in Azerbaijan. One of the Russian intellectuals who made a great contribution to the collection of folklore samples of Azerbaijan is A.Zakharov. Tales dominated among the materials of the SMOMPK collection, which included samples of Azerbaijani folklore in twenty-five from forty-six editions.

The Azerbaijani tales collected by A. Zakharov were published in the 6th edition in 1888 and in the 9th edition in 1890 of the SMOMPK collection.

The tales published by A. Zakharov are distinguished by their plot composition, variety of images and richness. A. Zakharov tried to preserve the national color and affiliation, artistic means of description of the Azerbaijani language in these tales translated by him into the Russian language.

***Key words:** SMOMPK collection, folklore, tale, plot, image*

Айнур ГУСЕЙНОВА

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ СКАЗКИ, ИЗДАТЕЛЕМ КОТОРЫХ БЫЛ
А. ЗАХАРОВ**

Резюме

Издание сборника СМОМПК, которое сыграло важную роль в литературно-культурном развитии Азербайджана, стало большим толчком к развитию фольклористики в Азербайджане. Одним из русских интеллектуалов, которые внесли вклад в сбор образцов азербайджанского фольклора, является занимавшийся преподавательской деятельностью, А.Захаров. Среди материалов сборника СМОМПК, в 25 из 46 выпусков которого были представлены образцы азербайджанского фольклора, преобладали сказки.

Азербайджанские сказки, которые были собраны А.Захаровым, были опубликованы в VI выпуске сборника СМОМПК 1888 года и в IX выпуске 1890 года.

Сказки, издателем которых был А.Захаров, отличаются сюжетным составом, разнообразием и богатством образов.

В этих сказках, которые А.Захаров перевел на русский язык, он старался сохранить национальный колорит, национальную принадлежность и присущие азербайджанскому языку средства художественного описания.

Ключевые слова: Сборник СМОМПК, фольклор, сказка, сюжет, образ

1881-ci ildə Tiflisdə Qafqaz Təhsil İdarəsi tərəfindən yaradılan, rus dilində nəşrə başlayan SMOMPK (Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu) məcmuəsi öz fəaliyyətini 1929-cu ilədək davam etdirdi. 46 sayı nəşr olunan məcmuənin ilk 44 buraxılışı Tiflisdə (1881-1915), 2 buraxılışı isə (1926 və 1929-cu illərdə) Mahaçqalada nəşr olunmuşdur. Məcmuənin fəaliyyət göstərməsində əsas məqsəd çar Rusiyanın tərkibinə daxil olan ölkələrin tarixini, coğrafiyasını, folklorunu, etnoqrafiyasını, mədəniyyətini, həyat tərzini, məişətini və s. yaxından öyrənmək, tanımaqdan ibarət idi. SMOMPK məcmuəsində nəşr edilən materiallar 3 şöbədə yer alırdı, 1-ci şöbə diyarşünaslıq, 2-ci və 3-cü şöbə isə etnoqrafik və folklor materiallarından ibarət idi.

SMOMPK məcmuəsinin nəşri ilə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanılması, tərcümə olunması, yazıya alınmasında böyük canlanma baş verdi. Folklor nümunələrinin toplanmasında rus ziyalıları ilə yanaşı, Azərbaycan ziyalıları, müəllimlər, Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının yetişdirmələri də yaxından iştirak edirdi. SMOMPK məcmuəsinin 46 buraxılışının 25-də Azərbaycan folklor nümunələri yer almışdı. Bura müxtəlif janrlara aid folklor materialları daxil idi. Toplanma materiallarının içərisində nağıllar üstünlük təşkil edirdi.

Toplayıcılıq işində əməyi keçən rus ziyalılarından biri də müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olan A.Zaxarov idi. A.Zaxarovun topladığı Azərbaycan

(SMOMPK məcmuəsində Zaqafqaziya tatarları adlanır) nağılları SMOMPK məcmuəsinin 1888-ci il VI buraxılış, 1890-cı il IX buraxılışında nəşr olunmuşdur.

SMOMPK məcmuəsinin 1888-ci il, VI buraxılışında A.Zaxarovun “Zaqafqaziya tatarlarının xalq nağılları” başlığı ilə topladığı 10 nağıl – “Vıcdanlı və vıcdansız iki tacirin nağılı”, “Taledən qaça bilməzsən”, “Lal şahzadə qız”, “Zalım analıq”, “İki yetimin nağılı”, “Qorxağın nağılı”, “Dilənçi şahzadə qız”, “Gözəl şahzadə qızın nağılı”, “Qurbağa şahzadə qız”, “Şahsevənli Hacınin köpəyi” nağılları nəşr olunur. O, Zaqafqaziya tatarlarından topladığı bu nağılları rus dilinə tərcümə edərək nəşr etdirmişdir.

Birinci nağıl “Vıcdanlı və vıcdansız iki tacirin nağılı” adlanır. Nağıldakı sonluq formulundan məlum olur ki, nağıl dərviş Mustafa adlı söyləyicidən yazıya alınmışdır: «С небо упало три яблоко: одно мне, другое рассказчику, а третье дервишу Мустафе» (имя рассказчика) (5,88). Qeyd etmək yerinə düşər ki, A.Zaxarovun topladığı iki nağılın sonluq formulu nağılların söyləyiciləri haqda məlumat verir.

“Vıcdanlı və vıcdansız iki tacirin nağılı” biri halal, digəri haram yolla pul qazanan iki tacirdən bəhs edir. Onlar öz aralarında bəhsə girib, şərt qoyurlar. Halal yolla var-dövlət əldə edən tacir bəhisdə uduzur, qoyulan şərtə əsasən var-dövlətini o biri tacirə verməli olur. Uduzan tacir bir gün təsadüfən şeytanların danışdığı eşidir. Padşahın xəstə qızının dərmanını tapır. Padşahın qızını sağaltdıqda padşah tərəfindən verilən var-dövlətə sahib olur. Hər şeyini itirmiş tacir yenidən varlanır, vıcdansız tacir isə məhv olur.

A.Zaxarov tərcümə etdiyi nağıl nümunələrində Azərbaycan dilində olan sözləri bəzən olduğu kimi saxlamaqla milliliyi qoruyub saxlamağa çalışmışdır, bu baxımdan, “Vıcdanlı və vıcdansız iki tacirin nağılı”nda da rus dilinə tərcümə olunmamış Azərbaycan dilində xeyli sayda sözə rast gəlirik. Bu sözlərdən bəziləri Azərbaycan dilində artıq köhnəlmiş, arxaıkləşmiş sözlərdir. “Придя в город, наш честный купец уселся перед лавкою какого-то **аттяра** (мелкого торговца)” (5,83). “А отчего царь не приглашает **гакимов, джандаров?**” (5.84) Тərcüməçi Azərbaycan dilində olduğu kimi saxladığı sözlərin mötərizədə bəzən izahını verir, bəzən rus dilində tərcüməsini yazır: “Третий заставил честный людей играть в карты в **уч-ашыг**, в **алты-коз (азартная игры)** (5.82).

2-ci nağıl “Taledən qaça bilməzsən” nağılında cavan şahzadə tale kitabında qismətinə yazılan taleyini dəyişdirmək istəsə də, sonda əmin olur ki, yazıya pozu yoxdur, kimin alınına, taleyinə nə yazılıbsa, gec-tez yerinə yetəcək.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Zaxarov nağıl mətnini tərcümə edərkən bəzən sətiri tərcümədən istifadə etmiş, frazeoloji birləşmələri də olduğu kimi rus dilinə tərcümə edərək, əlavə izahını vermişdir.

Məsələn, “Taledən qaça bilməzsən” nağılında “Син атına minmək və “Yahasından bərk yarışmaq” frazeoloji birləşmələri “Царевич **сидел на лошади шайтана**”, крепко **держал за ворот рубашки старика**» (5.90) kimi tərcümə olunub. Və əlavə olaraq bu ifadələrin izahı verilib: *сидеть на лошади шайтана* –

упрямиться; *держатъ за воротъ рубаишки* – не отставать (5.90). Yənə həmin nağılda qızın gözəlliyi əks olunan “Qız elə gözəl idi ki, günə deyirdi, sən çıxma mən çıxım” cümləsi “Прелестная, молодая девушка, которая будто говорила солнцу: *“Ты не выходи, я уже вышла”* (5.93) kimi tərcümə olunub.

3-cü nağıl “Lal şahzadə qız” nağılında şahzadə xain arvadının təkidi ilə lal bacısını evdən qovur. Şahzadə qız qarşısına çıxan sehrli dovşanın izi ilə Çini-Maçın padşahı Yengibarın oğlu Şah Nurivanın sarayına gəlib çıxır və dovşanın sehrli gücü ilə nitqi açılır. Şah Nurivan şahzadə qızın gözəlliyini görüb ona vurulur, onunla evlənir. Toy günü sehrbaz şahzadəyə iki qızıl alma verərək bu almaların gələcəkdə doğulan uşaqlarına xoşbəxtlik gətirəcəyini vəd edir. İllər sonra şahzadə qız uzun səfərdən yorulub onların sarayında gecələmək istəyən şəxsin qardaşı olduğunu tanıyır, bilərəkdən almaları onun çantasına qoyaraq onun oğurladığını bildirir. Bunu eşidən padşah ona şər atdığını bildirdikdə şahzadə qız illər öncə başına gələnləri qardaşına danışır, vaxtilə onun arvadının da ona şər atdığını bildirir. Padşah bunu eşidib arvadının atın quyruğuna bağlanıb çöllü-biyabana buraxılmasını əmr edir. Beləliklə, haqq yerini tapır.

“Lal şahzadə” nağılında da bir çox nağıllarda artıq qarşılaşmadığımız arxaik zaman formullarının işləndiyinə çox rast gəlirik: “Она спала может быть час, может быть день, может быть год, а может быть десять лет (5.96): Они бежали, может быть час, может быть день, может быть год, а может быть и целых десять лет (5.97).

“Lal şahzadə qız” nağılındakı sonluq formuluna əsasən nağılın molla İbrahim adlı söyləyicidən toplandığı məlum olur. “С небо упало три яблока: одно мне, другое рассказчику, третье муллы Ибрагиму (имя рассказчика)” (5.100).

Bu nağılda da tərcümə olunmamış, Azərbaycan dilində olduğu kimi nağıl mətninə daxil edilmiş xeyli sayda sözlər rast gəlirik.

4-cü nağıl “Zalım ögey ana” nağılıdır. Ata ögey ananın təkidi ilə öz qızını evindən uzaqlaşdırır. Meşəyə gəzməyə çıxan şahzadə qızı görür, ona vurulur. Onlar evləninib, övlad sahibi olub, xoşbəxt həyat sürürlər. Bir müddət sonra qızın xoşbəxt taleyindən xəbər tutan analıq öz doğma qızını da meşəyə göndərir. Lakin meşədəki vəhşi heyvanlar onu parçalayıb yeyirlər, zalım ana bu xəbəri eşidib özünü asıb öldürür.

Demək olar ki, bütün dünya xalqlarının nağıllarında ögey və zalım ana, yetim qız obrazlarına rast gəlirik. Bu nağıllar müxtəlif süjet və məzmunu ilə bir-birindən fərqlənir. Bu mövzuda olan nağılların bir çoxunu birləşdirən cəhət doğma anaları öldükdən sonra atanın ikinci dəfə evlənməsi, ögey ananın təkidi ilə atanın öz qızını evdən uzaqlaşdırması, sonda isə ögey ananın təmsalında şərin məhv olması durur.

A.Zaxarovun topladığı və SMOMPК məcmuəsində nəşr etdirdiyi nağıllardan biri də “Qorxağın nağılı”dır. Nağılın baş qəhrəmanı Yəcuc çox qorxaq olur. Ərinin qorxaqlığından tənqə gələn arvadı bir gün onu itələyib evdən küçəyə çıxarır və qapını bağlayır. Elə bütün hadisələr də bundan sonra başlayır. Başına çarə tapmağa məcbur olan Yəcuc özünü qəhrəman kimi təqdim edib təsadüflər nəticəsində hətta

divi məğlub etməyi bacarıb, onun var-dövlətini əldə edir. Var-dövlətlə evinə qayıdan Yəcuc əvvəlki kimi qorxaq olsa da, arvadı daha ona hirsələnmiş və onlar uzun müddət şad-xürrəm ömür sürürlər.

Yalançı qəhrəman nağıl süjeti SMOMPK məcmuəsinin 1892-ci il 13-cü buraxılışında yer alan “Qorxaq” (6,295) nağılında da öz əksini tapır. Nağıl Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının tatar şöbəsinin şagirdi İsmayıl Əfəndiyev tərəfindən Nuxa şəhərində ilk dəfə olaraq SMOMPK məcmuəsində yazıya alınıb. Bu nağılda da bütün hadisələr ərinin qorxaqlığından bezən arvadın ərinə qarıdan küçəyə çıxarıb qarını bağlaması ilə başlayır. Qarı arxasında qalan ər məcburən öz başına çarə axtarmağa məcbur olur. Özünü rəmmal kimi təqdim edib təsadüflər nəticəsində hər vəziyyətdən uğurla çıxan qorxaq ər padşahın etimadını qazanır, sonunda var-dövlətlə evinə qayıdır və ərinin qorxaqlığına artıq narazılıq etməyən arvadı ilə şad-xürrəm ömür sürür.

Yalançı qəhrəman nağıl süjetlərində qorxaq ər: tacir, rəmmal, sehrbaz kimi təqdim edilərək təsadüf qəhrəmanlıqlar sayəsində komik obraza çevrilir.

Akademik Muxtar Kazımoğlu bu barədə yazır: “Bizcə, «ciddi» yönlü yalançı qəhrəmandan fərqli olaraq, komik yalançı qəhrəman şəri yox, xeyiri təmsil edir. Gülüş kultunun daşıyıcısı olan komik yalançı qəhrəman tənbel və qorxaqlardan bəhs edən nağıllarda (məsələn, «Hambal Əhməd», «Ustacan Əhməd» və s. kimi nağıllarda) özünü daha qabarıq göstərir. Bu nağıllarda tənbel qoçağın, qorxaq qorxmazın parodiyası kimi təqdim edilir. Komik yalançı qəhrəman xeyiri təmsil etdiyinə, doğruluş və həyatvericilik simvolu olduğuna görə sonda uğur qazanır” (4.18).

Məcmuədə yer alan nağıllardan biri də “İki yetimin nağılı”dır. Nağıl Əsgər və Bibli adında qardaş-bacıdan bəhs edir. Tacir vəfat etdikdən sonra qohumları onun var-dövlətini öz aralarında bölüşdürüb, uşaqlarını ata evindən qovurlar. Evdən qovulan uşaqlar yol gedərkən kiçik Əsgər susuzlayır, bacısının xəbərdarlığına baxmayaraq, gölməçədən su içir və ceyrana dönür. Şahzadə Bibliyi gördükdə, onun ağına, gözəlliyinə vurulur. Onlar evlənib şahzadənin sarayında şad-xürrəm yaşayırlar. Lakin Bibliyə paxıllıq edən qara qulluqçu Bibliyin boynuna daş bağlayıb dənizə atır, özü saraya gəlib onun paltarlarını geyinir. Şahzadə aldanaraq onu öz arvadı bilir, yalnız Bibliyin qardaşı onun bacısı olmadığını anlayır. Qulluqçu ceyranın həqiqəti bildiyini başa düşüb, onu öldürmək fikrinə düşür. Lakin həqiqət aşkara çıxdıqda şahzadə qulluqçunu at quyruğuna bağlatdırıb çöllərə buraxır, Bibli dənizin dibindən, böyük balığın qarnından xilas edilir, kiçik Əsgər isə yenidən oğlana çevrilir.

Dünya xalqlarında bu nağıl süjeti geniş yayılıb. Qrim qardaşlarının 1812-ci ildə nəşr etdikləri nağılların birinci nəşrində “Qardaş və bacı” adlanan bu nağıl doğma analarının ölümündən sonra ögey ananın zülmündən qaçmış uşaqlardan bəhs edir. Bu nağılda da susuzlayan kiçik qardaş gölməçədən su içir. Birinci nəşrdə oğlan marala, 1819-cu ildə nəşr olunan ikinci nəşrdə isə oğlan keçiyə çevrilir.

Rus folklorunda da bu nağılın bir çox variantları var, onlardan biri də «Сестрица Аленушка и братец Иванушка» nağılıdır. Bu nağılda valideynləri vəfat etmiş kimsəsiz bacı və qardaş yol ilə gedərkən kiçik qardaş İvan susuzlayır, qadağan olmuş gölməçədən su içərkən quzuya, bəzi variantlarda isə keçiyə çevrilir. Rus nağıllarının bəzi variantlarında İvanuşka yenidən oğlana çevrilir, bəzi variantlarda isə çəpiş olaraq qalır.

Bildiyimiz kimi, sehirli nağıllarda baş verən çevrilmələr hər hansı bir hadisəyə qoyulan qadağanın pozulması, hər hansı bir sirtin açılması ilə baş verir. Sehr pozulduqdan sonra nağıl qəhrəmanı əvvəlki vəziyyətinə qayıda bilir. Bu nağılda da kiçik qardaşın marala, keçiyə, quzuya çevrilməsi bacısının qadağan etdiyi gölməçədən su içməsi nəticəsində baş verir.

Cəbrayıl rayon sakinindən yazıya alınmış, “Azərbaycan folkloru külliyyatı”nda yer alan “Göyçək Fatma” nağılında da kiçik qardaş qadağan olunmuş yerdən su içib marala çevrilir. “Göyçək Fatma” nağılında Fatma padşahın oğlu ilə evlənir. Padşahın oğlu ilə evlənmək istəyən qız “Göyçək Fatma” nağılında qaraçı qızın timsalında olur. Qaraçı qızın xain əməllərinin üstü açıldıqda Fatma yenidən evə qayıdır, qardaşının tilsimi sınır.

Göründüyü kimi, bu nağılın geniş yayılmış müxtəlif variantları vardır.

Zaxarovun topladığı nağıllardan biri də “Gözəl şahzadə qızın nağılı” adlanır. Bu nağılda şahın gözünün ağrı-qarası bir oğlu Şah İsmayıl ova gedərkən qarşısına çıxan dovşanın dalınca qaçır. Üç gün yol getdikdən sonra bir ağacın altında yuxuya gedir, ayıldıqda 3 divin mübahisə etdiyini eşidir. Divlər 3 sehirli əşyanın düzgün bölünməsi üçün şahzadədən kömək istəyirlər. Şahzadə bu sehirli əşyalardan istifadə edərək dovşanın olduğu məkana gedir. Burada qızı görən gənc şahzadə bir çox çətinliklərdən sonra onu divlərin əlindən xilas edərək, sonda xoşbəxt həyata çatır. “Gözəl şahzadə qız” nağılında Şah İsmayıl obrazının adı çəkilsə də bu nağılın “Şah İsmayıl” dastanı ilə süjet yaxınlığı yoxdur. Nağılda xalqın dünyagörüşündə önəmli yer tutan sehirli 3 və 40 saylarına tez-tez rast gəlirik. Belə ki, şahzadənin 3 gün yol getməsi, 3 divin 3 sehirli əşyasını əldə etməsi, divin 3 gün 3 gecə yuxuya getməsi, Kaftar Kürsünün şahzadəyə 3 sehirli əşya verməsi, şahzadə qızın sehdən qurtulmaq üçün 40 gün 40 gecə yatmalı olması, sarayda 40 otağın mövcudluğu, 40-cı qadağa qoyulmuş otaqda olan divin saxlanması bu rəqəmlərin bir daha xalqın təsəvvüründə, inam və yaddaşında gərəkli olduğunu sübut edir. Bu saylar sehirli olduğu üçün nağıl qəhrəmanına bəzən uğur gətirir, bəzən yardım edir, bəzən də hər hansı sehdən qurtarır.

“Gözəl şahzadə qız” nağılında diqqətçəkən məqamlardan biri də nağılda müqəddəs varlıqlara, qohumluq münasibəti ifadə edən andlara, hətta ta qədimdən insanların müqəddəs bildikləri təsəvvür və düşüncələrə aid olan andlara rast gəlməyimizdir: «Ах, довольно! Довольно! Не мучь меня ради Аллаха!» (5.127); «Клянусь я головою моего отца и моей матери, клянусь я Аллахом, и Его великим пророком! Клянусь солнцем и луною! Клянусь морем и землею, огнем и водою! Клянусь востоком и западом, что я буду твоею!» (5.128).

Şifahi xalq ədəbiyyatının ən arxaik janrlarından olan andlar müqəddəs sayıldığı üçün onun pozulması da insanın başına hər hansı bir bəlanın gəlməsinə səbəb olurmuş. Elə bu baxımdan “Gözəl şahzadə qız” nağlında şahzadə qız andı pozduğu təqdirdə özünü ən ağır cəzaya layiq bilir: «Клянусь молоком моей матери, пусть оно ослепит мои глаза, если я не сдержу своей клятвы» (5.128).

Nağilda şahzadəyə yol göstərən, öz məsləhətləri, verdiyi sehrli əşyalarla divdən qorunmaq üçün şahzadəyə kömək edən obrazlardan biri də Kaftar Kürsü obrazıdır. Kaftar Kürsü mağarada yaşayan, burnu dizə qədər uzanan, dizləri başından yuxarı dikələn, saçları keçilməz meşə, tək gözü əmgəyində olan eybəcər qarıdır. O, əmcəklərinin üstündə oturur, dabanları üstündə çapar, dağlar yeyər, bulaqlar içər, öz saçlarından bənd olub oturur.

Qarının mağarada yaşaması onun o biri dünya ilə bağlılığının göstəricisidir. Mağara keçid funksiyası daşıyaraq o dünya ilə bu dünyanı birləşdirir. Kaftar Kürsünün gələcəkdən xəbər verməsi, zahiri görkəmi Ulu ana kompleksinin xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı olduğundan xəbər verir. Bir çox mifoloji mətnlərdə Ulu ana obrazından transformasiya olunan Hal obrazı da dağınıq saçlı, döşləri dizinə qədər sallanan, tək gözlü olaraq təsvir olunur. Nağıllarda rast gəlinən Kaftar Kürsü qarı obrazı da təşəkkül yolu keçmiş demonik obrazdır.

A.Zaxarov Kaftar Kürsü obrazı haqqında tərcümə etdiyi digər bir nağilda - “Qorxağın nağılı”nda məlumat verir. O, Kaftar Kürsü obrazını rus folklorunda mövcud olan Baba Yaqa obrazı ilə oxşar olduğunu qeyd edir. «Ему отворила старуха, настоящая Кяфтар-курси (в роде Бабы-яги русских сказках) она дала ему хлеба и сырое яйцо» (5.112). Bildiyimiz kimi, Baba Yaqa obrazı da slavyan xalqlarının folklorunda magik gücə sahib qarı obrazıdır.

A.Zaxarovun topladığı SMOMPK məcmuəsinin 1888-ci il, VI buraxılışında yer alan nağıllardan biri də “Qurbağa şahzadə qız” nağılıdır. Nağılın qısa məzmunu belədir: “Padşahın 3 oğlu olur. Padşah oğullarını evləndirmək üçün yayı çəkib ox atmağı, oxun düşdüyü məkanın yaxınlığında olan qızla evlənməyi əmr edir. Böyük oğlunun atdığı ox vəzirin, ortancıl oğlunun atdığı ox vəkilin evinə, kiçik oğlu şahzadə Nurivanın atdığı ox gölməçəyə düşür. Gölməçədən çıxan qurbağa şahzadənin atdığı oxu sudan çıxarıb yenidən suya atılır. Nurivan məcbur qalib qurbağa ilə evlənməli olur. Bir gün şahzadə arvadının qurbağa deyil, gözəllikdə tayı-bərabəri olmayan bir qız olduğunu görür və o gündən qıza aşiq olur. Padşah oğullarını evinə qonaq çağırıqda şahzadə Nurivanın arvadının gözəlliyini görüb, gəlininə vurulur, oğlunu məhv etmək üçün yollar axtarır. Qurbağa qız gölməçədə yaşayan atasının və anasının köməyi ilə padşahın tapşırıqlarının öhdəsindən gəlir və şahzadəni hər dəfə xilas edir. Sonda padşah ölür, şahzadə Nurivan taxta çıxır”.

Nağıl müəyyən fərqlərlə rus nağılı “Царевна лягушка” nağılına bənzəyir. “Царевна лягушка” rus nağılı dövrünün tanınmış rus folklor toplayıcısı və folklorşünası A.N. Afanasyevin topladığı nağıl və əfsanələr əsasında yaranıb. İlk dəfə 1873-cü ildə A.N.Afanasyevin müəllifi olduğu “Rus xalq nağılları” toplusunun yenidən işlənmiş 4 cildliyində yer alıb. Bu nağılın müxtəlif fərqli

variantları mövcuddur. Rus nağılı “Царевна лягушка” nağılında da SMOMPK məcmuəsinin 1888-ci il VI buraxılışındakı nağılda olduğu kimi, padşah öz oğlanlarını evləndirmək üçün ox atmağı, oxun düşdüyü yerdən qızla evlənməyi əmr edir. Padşahın kiçik oğlunun atdığı ox gölməçədəki qurbağanın yanına düşür. İvan məcbur olaraq qurbağa ilə evlənir. Qurbağa qız padşahın gəlinləri üçün verdiyi tapşırıqların öhdəsindən hər dəfə məharətlə gəlir. Padşah gəlinlərini qonaq çağırıqda, qurbağa qız cildini dəyişir, gözəl qıza çevrilir. İvan qurbağanın dərisini yandırır, tilsimlənmiş qız yoxa çıxır. İvan arvadının ardınca yola düşür, onu Koşşeyin qalaçasında tapır, Koşşeyi öldürüb qızı xilas edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Царевна лягушка” rus nağılının süjeti müxtəlif xalqların folkloruna daxil olub. Bu nağılın bir variantı da 1899-cu ildə Nuxa şəhər məktəbinin inspektoru V.A.Yemelyanov tərəfindən yazıya alınmış, 1930-cu ildə “Azərbaycan əfsanələri və nağılları” toplusunda “Şahzadə və qurbağa” adı ilə çap olunmuşdur. Bu nağılda haqqında məlumat verdiyimiz digər variantlardan fərq ondan ibarətdir ki, şahzadə oğlan özünə həyat yoldaşı seçmək üçün ox deyil, alma atır. Şahzadənin atdığı alma təsadüfən qurbağaya dəyir, şahzadə bu hadisədən çox məyus olub, yenidən alma atmağa cəhd etsə də, atılan alma hər dəfə həmin qurbağaya dəyir.

Alma dünya folklorşünaslığında nəsilartırma, sevgi, sağlamlıq, xoşbəxtlik simvolu olaraq müxtəlif motivlərdə folklor nümunələrində, xüsusilə nağıllarda çox rast gəlinir. Ailə qurmaq məqsədilə qıza və ya oğlana atılan alma motivinə bir çox nağıl mətnlərində də rast gəlirik. Məsələn, “Ağ atlı oğlan” nağılında padşahın kiçik qızı Nərbaladan xoşlandığı üçün əlindəki almanı bağbanın nəvəsi Nərbalaya atır.

Keçmişdə Azərbaycanda belə bir adət də varmış; bayramlarda, toy mərasimlərində, yarışlarda oğlanlar bəyəndiyi qızın ayağı altına alma atarlarmış, bununla da qızı sevdiyini, bəyəndiyini, onunla evlənmək istədiyini bildirərləmiş. Qız almanı yerdən götürərsə, razılıq əlaməti sayılırdı.

1888-ci il VI buraxılışda yer alan sonuncu mətn “Şahsevənli Hacıның köpəyi” nağılı kimi təqdim edilmişdir. Mətnin qısa məzmunu belədir: “Şahsevəndə varlı bir Hacıның Bozdar adlı sevimli iti ölür. İtin ölümündən çox sarsılan Hacı göz yaşları tökür, əmr edir ki, itin cəsədini kəfənləyib dəfn etsinlər, molla isə itin qəbri üstündə Quran oxusun. Sevimli iti üçün yeddi gün fəqir-füqəranı doyduran Hacı ehsan verir, sədəqələr paylayır. Molla bu hadisədən xəbər tutduqda çox qəzəblənir, Hacı cəzalandırmaq üçün onun yanına yola düşür. Mollanın gəlişindən xəbər tutan kimi Hacı itin vəsiyyəti olaraq sürüsündən 50 qoyunun ayrılıb mollaya verilməsini əmr edir. Belə olduğu halda molla ucadan deyir, - Ah, sən onu köpək adlandırma. Onu mənim qardaşım, mənim dostum adlandır... Onun qəbrini mənə göstər, mən ora gedib ona rəhmət oxuyacağam.

Məlum olduğu kimi, nağıl kimi təqdim edilən mətn Seyid Əzim Şirvaninin “Köpəyə ehsan” satirik məzmunlu şeirilə eyniyyət təşkil edir. Seyid Əzimin şeirində də hadisə Şahsevəndə baş verir. Bozlar adlı itin ölümündən təsirlənən Hacı 7 gün ehsan verir. Mollanın gəlişindən xəbər tutduqda Hacı sürüdən 50 qoyun ayırır

mollaya verir. Sonda “Şahsevənli Hacıның köpəyi” mətnində olduğu kimi molla it üçün yasin oxuyub deyir:

- Əhsən bu halə, nami-xuda!
İt demə, ol dəxi bizim birimiz,
Belə ölmüşlərə fəda dirimiz.
Rəhməti-həqqə ol düçar olsun,
Səgi-Əshabi-kəhfə yar olsun.
Oxuyub sidq ilə ona yasin,
Özü də saxladı onun yasin.

SMOMPK məcmuəsinin 1890-cı il IX buraxılışında A.Zaxarovun «Народное обучение у Закавказских татар» adlı yazısı yer alır. Bu yazısında o, Zaqafqaziya tatarlarının təhsili, təhsil problemləri, mollaların tədris fəaliyyəti haqqında yazaraq, bu məlumatları 1887-ci ilin sonundan topladığı barədə qeyd edir. Bununla yanaşı, yeni tədris üsulu ilə fəaliyyət göstərən bəzi müəllimlərin də olduğunu qeyd edən A.Zaxarov S.Ə. Şirvaninin məktəbi, təhsili, müəllimlik fəaliyyəti haqqında da məlumat verir. O yazır: “Molla-hacı S.Ə. 18 ildir ki, məktəbi idarə edir. Dağıstanda təhsil alıb, fars, ərəb, bir neçə yerli Dağıstan ləhcəsini bilir. O, birinci dərəcəli şair kimi tanınıb, onun əsərləri Təbrizdə “İlham anlarında” başlığı ilə nəşr olunub. “Şirvan xanlığının tarixi” əsərini də yazıb, amma hələ nəşr olunmayıb” (5.26). A.Zaxarov bu yazısında Seyid Əzimin rus dilində səlis danışa bilməsə də, oxuyub yazı bildiyini, rus ədəbiyyatı ilə maraqlandığını, A.S. Puşkinin bir neçə şeirini fars dilinə tərcümə etdiyini də qeyd edir. A.Zaxarovun Seyid Əzim Şirvani ilə əlaqələrinin olması onun “Köpəyə ehsan” şeirindən də xəbərdar olmasına diqqət yönəldir. Hər iki mətnə hadisələrin Şahsevəndə baş verməsi, Hacıның Bozlar adlı köpəyinin ölümü (A.Zaxarovun topladığı “Şahsevənli Hacıның köpəyi” nağıl mətnində itin adı Bozdar, S.Ə.Şirvaninin “Köpəyə ehsan” şeirində Bozlar adlanır), süjet və obrazların, hadisələrin eyni olması “Şahsevənli Hacıның köpəyi” nağılı kimi təqdim olunmuş mətnin Seyid Əzim Şirvaninin “Köpəyə ehsan” şeirinin rus dilinə tərcümə edilmiş nəşr variantı olma ehtimalını təsdiqləyir.

SMOMPK məcmuəsinin hər buraxılışında çox sayda nağıl nümunələri çap olunsada, onlardan bir qismi uşaq marağına daha uyğundur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1889-cu il buraxılışında A.Zaxarovun “Zaqafqaziya tatarlarının xalq təhsili” adlı yazısı çap olunur. Bu yazıda bir sıra uşaq nağılları haqqında məlumat verilir, həmçinin “Qarı və pişik”, “Xoruz və padşah”, “Padşah xoruz” uşaq nağıllarının uşaqların ağızından toplandığı qeyd edilir.

Bildiyimiz kimi, uşaq folklorunun toplanması və nəşri sahəsində böyük əməyi olan ziyalılarımızdan biri də F.Köçərli idi. F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabında da “Xoruz və padşah”, “Qarı və pişik” nağılları yer alırdı. SMOMPK məcmuəsində nəşr olunan “Qarı və buz” nağılı F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabında yer alan “Qarı və pişik” nağılı arasında müəyyən fərqlər var. Belə ki, SMOMPK məcmuəsində dərc olunan nümunələrdə qarı özü buz üstə yıxılır, sonra qarının buz, günəş, bulud, yağış, ot, qoyun, qəssab, siçan və pişiklə dialoqu başlayır.

Sonda pişik özünü hamıdan güclü olduğunu deyir. F.Köçərlinin dərc etdiyi “Qarı və pişik” nağlında isə qarı inəyini apararkən inəyin ayağı sürüşüb yıxılır, inəyin ayağı sınır və qarının dialoqu başlanır. Professor R. Qafarlı türk xalqları arasında geniş yayılmış “Qarı və pişik” nağılının Qazax şifahi xalq ədəbiyyatında “Kim nəyi ilə güclüdür” adlı fərqli variantı haqqında məlumat verir. O yazır: “Azərbaycan variantlarından fərqli olaraq burada insan obrazı iştirak etmir. Qırqovulun buzun üstünə qonması və sürüşüb yıxılması ilə başlanır. Qazax variantı da nəslə yaradılmışdır, yalnız başlanğıcda pişrovu xatırladan mənzum parça verilir. Bir sıra başqa fərqlər də nəzərə çarpır: nağılın sonunda siçan pişiyi deyil, qarışqanı ən güclü heyvan hesab edir, çünki qarışqa siçanın bütün yayı yuvasına daşdığı buğdanı oğurlayır. Qırqovul qarışqadan güclü olmasının səbəbini xəbər alır, onun özünü öydüyünü görüb hirsələnir və qanadı ilə başından vurur Zərbələrin təsirindən qarışqa nazilir və balacalaşır. O gündən ancaq özü boyda şeylər qaldırır apara bilir. Bu epizod nağıla əfsanə donu geyindirir və qazax variantının daha qədimlərdə yarandığını göstərir” (3.434).

SMOMPK-da dərc olunan “Xoruz və padşah” nağılı da “Balalara hədiyyə” kitabında yer alan eyniadlı nağıldan fərqlənir. Belə ki, SMOMPK variantında xoruz noxud dənəciyi tapır, nağılın sonunda isə şahın qarnı yarıldıqda xoruz uçub xilas olur, “Balalara hədiyyə” kitabında yer alan “Xoruz və padşah” nağlında isə xoruz qara qəpik tapır, nağılın sonunda isə xoruz şah tərəfindən yeyilir.

Qeyd etməliyik ki, “Xoruz və padşah” nağılı uşaq folklor nümunəsi olsa da, onda sosial həqiqətlər ifadə olunub. Nağılda Xoruz – sosial ədalətin carçısı, Padşah – sosial ədalətsizliyin obrazıdır. Xoruz - cəmiyyətdə həqiqəti deyən insanları təmsil edir. Xoruzun padşahın mədəsində olarkən də həqiqəti deməsi həqiqət, sosial ədalət uğrunda zindanlarda çürüyən insanları təcəssüm etdirir.

Göründüyü kimi, A.Zaxarovun nəşr etdiyi nağıllar süjet xətti, obraz müxtəlifliyi və zənginliyi ilə seçilir. Qeyd etmək lazımdır ki, A.Zaxarovun toplayıb, tərcümə və nəşr etdirdiyi nağılların bir çoxu ilkin variantlardır. A.Zaxarov rus dilinə tərcümə etdiyi bu nağıllarda milli koloriti, milli mənsubluğu, Azərbaycan dilinə xas bədii təsvir vasitələrini qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Tərcümə edilən nağıllarda bəzən qüsurlar nəzərə çarparsa da, görülən iş son dərəcə əhəmiyyətli və böyük idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru külliyyatı, IV cild, Nağıllar (IV kitab), Bakı, “Nurlan”, 2007
2. “Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri”: F.Köçərli. Balalara hədiyyə, Bakı, “Elm və təhsil”, 2023
3. Ramazan Qafarlı. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası, Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, 540 səh.
4. Muxtar Kazımoğlu. Nağıllarda əsl qəhrəman və yalançı qəhrəman paraleli, Motif Akademi Halkbilimi Dergisi / 2011-2 (Temmuz-Aralık) (Azərbaycan Özel Sayısı – II)

5. SMOMPK, VI buraxılış, II şöbə, 1888
6. SMOMPK, IX buraxılış, II şöbə, 1890
7. SMOMPK, XIII buraxılış, II şöbə, 1892
8. SMOMPK: Azərbaycan folkloru materialları, 1-ci cild, “Elm və təhsil”,
2018

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 20.10.2023

Son variant: 27.10.2023